

MILICA KACIN WOHINZ

JOSIP VILFAN – PREDSEDNIK POLITIČNEGA DRUŠTVA EDINOST IN POSLANEC 1918–1928¹

Iz osebnega arhiva Josipa Vilfana je najbolje razvidna vsa pestrost in kompleksnost delovanja najpomembnejšega slovenskega politika v italijanski državi med dvema svetovnjima vojnama. Arhiv obsega 36 fasciklov korespondence, poročil, spomenic, govorov, člankov, osnutkov, predračunov, obračunov itd. izpod njegovega peresa, ali peres njegovih sodelavcev in sogovornikov. Menim, da bi najlepši spomenik postavili Vilfanu če bi objavili čimveč dokumentov iz njegove zapuščine, tako kot je njegove nastope v rimskem parlamentu že objavil Krožek Virgil Šček v Trstu leta 1997.²

Dr. Josip Vilfan je bil glavni junak mojih raziskav pred desetletji. Spoznavala sem ga iz dokumentov, fasciniralo me je njegovo mišljenje, njegovo izražanje, njegov nastop v vlogi političnega voditelja slovanstva v Trstu, na Primorskem in v Istri. V mojih prvih delih so Vilfanovemu čaru neuspešno konkurirali Henrik Tuma in Ivan Regent ter Virgil Šček in Engelbert Besednjak. Poleg Dušana Kermavnerja,³ ki mi je, s knjigo na knjigo, očital zapostavljanje socialističnega delavskega gibanja v korist narodnjaškega, ki da zgodovinske obravnave sploh zasluži ne, so mi drugi očitali obratno. Pa tudi, da pod vplivom sina dr. Jože Vilfana, ki je bil res moj glavni recenzent in svetovalec, zanemarjam krščanske socialce, čeprav so jim pripadali vsi moji predniki. Za mojega vzornika Lava Čermelja pa sem bila v svojih delih premalo čustvena, celo hladnokrvna do recimo požiga narodnega doma. Kritike so me zelo prizadele, po drugi strani pa so pričale o mojih poskusih približevanja k objektivnemu prikazu zgodovinskega dogajanja.

Vilfana ne vidim kot strankarskega organizatorja in ljudskega tribuna, pač pa kot politika in ideologa na visoki državniški ravni. Bil je bolj reprezentant kot voditelj. Politično društvo Edinost mu je bilo sredstvo za predstavnitvo celotne slovenske in hrvaške manjšine v Italiji v desetletju po prvi vojni. Kot politična osebnost ne spada samo v slovensko zgodovino, marveč tudi v hrvaško in italijansko oziroma v zgodovino italijanske države. Vse premalo se zavedamo, da zgodovina obmejnih Slovencev ni nekakšna regionalna ali periferna zgodovina, pač pa mednarodna. Verndar, žal, Vilfanovo ime bomo zaman iskali v slovenskih šolskih učbenikih. Medtem ko sta bila voditelja krščanskega socializma na Primorskem Virgil Šček in Engelbert Besednjak pragmatika in človeka akcije je bil voditelj narodno-liberalnega tabora Vilfan človek načel, idejni, pravni in politični usmerjevalec celotnega narodnega življenja manjšine. Držal je

1 Neobjavljen in revidiran referat na znanstvenem sestanku: Življenje in delo primorskega pravnikar, narodnjaka in poslanca v rimskem parlamentu, dr. Josipa Vilfana, ZRS Koper – NŠK, Trst 17. 10. 2002. Iz "Vilfana" se je prepimenoval v "Vilfana" šele po drugi vojni v Jugoslaviji. V Italiji tega namenoma ni storil, da ne bi popustil italijanskim zahtevam po poitaljančenju priimkov. V mojih delih uporabljam, tudi na željo sina, slovensko pisavo priimka.

2 Josip Vilfan v parlamentu. Discorsi parlamentari dell' on. Vilfan. Uvod E. Pelikan. Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček, Trst–Trieste 1997.

3 Kermavner, Dušan: Temeljni problemi primorske politične zgodovine (zlasti v letih 1919–1921), Partizanska knjiga, Ljubljana 1977.

vse niti narodnega gibanja v svojih rokah, škarje in platno, bil je nesporna avtoriteta, zato je imel močno opozicijo v krščanskosocialni struji pa tudi v mladoliberalcih. Stališča in glavne odločitve Edinosti so bile Vilfanove, vendar društvenega delovanja in razvoja ni neposredno vodil, prepuščal ga je samoiniciativi sodelavcev – aktivistov. Po razcepu enotne Edinosti na krščansko in liberalno narodnjaško strujo je za trenutek predvidel na čelu tržaške Edinosti novega predsednika istrana Mirka Vratovića, kar pa se nikoli ni zgodilo.

Josip Vilfan je predsedoval Političnemu društvu Edinost v Trstu od leta 1910 do njegove nasilne ukinitve 19. septembra 1928. Proti koncu prve svetovne vojne je bil kot predstavnik Trsta član slovenskega narodnega sveta v Ljubljani, osnoval je krajevni narodni svet v Trstu in ga zastopal v italijanskem Comitato di salute pubblica. Ni pa se udeležil zgodovinsko kontroverznega potovanja torpedovke v Benetke, ki je v Trst pripeljala Italijo, dasi je za to potovanje glasoval in določil v tričlansko delegacijo slovenskega predstavnika, socialnega demokrata Josipa Ferfoljo.

Avgusta 1919 so se na Vilfanovo pobudo pridružile Edinosti vse slovenske in hrvaške stranke, razen socialistične, ki je vstopila v Italijansko socialistično stranko. Tako je tržaška Edinost postala edina slovensko-hrvaška politična stranka za vso Julijsko krajino. Razglasila se je za "formulacijo naše narodne identitete in obenem oni organ, ki mu je poverjeno vodstvo celokupnega naroda in obramba njegovih interesov."⁴ Ni imela posebnega programa. Po poročilu civilnega komisarja v Sežani naj bi na zborovanju 4. aprila 1921 sprejela takšen akcijski program, ki bi ustvaril takšno razpoloženje in okolje, kakršna sta bila podlaga italijanskemu iredentističnemu gibanju v Avstroogrski. Program je po mnenju komisarja določal: 1. Odpor vsakršni odredbi političnih oblasti, ki bi omejevala tiste pravice manjšine, ki jih je dosegla pod Avstrijo. 2. Javna in neprestana graja vseh Slovanov, ki bi izražali simpatije z novim režimom. 3. Ohraniti med ljudmi živ nacionalni čut in vero, da jih bo razvoj pripeljal "k materi domovini Jugoslaviji, ki pričakuje svojo dopolnitev." 4. Volilna kampanja bo zgolj na nacionalni osnovi. 5. Poglobiti zbiranje prispevkov za narodnoobrambni sklad.⁵ Sicer pa je na tem zborovanju Vilfan poročal, da je bilo razdobje od 1919 do 1921 dotlej najtežje, v ospredju je bila bitka za ponovno odprtje šol, ki jih je soška fronta preprečila in za izpustitev ljudi, ki jih je italijanska okupacijska oblast internirala.

Toda konec leta 1923 se je iz Edinosti izločila krščanskosocialna struja in prevzela organizacijo Edinost na Goriškem. Rečemo ji goriška Edinost, da jo ločimo od tržaške. To pa ne pomeni, da sta odtlej ločeni in sprti društvi delovali vsaka na svojem omejenem območju, ena na Goriškem, druga na Tržaškem, nasprotno, obe sta pokrivali celotno Julijsko krajino, le v Istri je krščanskosocialna struja obnovila svoje predvojno ime: Politično društvo za Hrvate in Slovence v Istri.

Razkol je Vilfana močno prizadel, učinkovitost delovanja za narodno samoohrnitev je videl v enotnosti narodnega gibanja, ki bi moralo biti, po njegovem, nadstrankarsko in nazorsko pluralno. Prizadelo pa ga je tudi dejstvo, da se je z razcepom odtegnil njegovi avtoriteti dobršen del slovenskega in hrvaškega prebivalstva. Za obči zbor Edinosti 30. decembra 1923 je v spomenici orisal nov položaj, ko stojijo "Politično društvo Edinost v Gorici in Politično društvo za Hrvate in Slovence v Istri z ene strani in vsi drugi z druge strani". Iz tega je povzel navodilo, da je "dolžnost vseh tistih, ki se ne strinjajo s

⁴ Edinost, 4. 8. 1919.

⁵ Archivio Centrale dello Stato (dalje: ACS ...), Ministero degli Interni, Direzione Generale della Pubblica Sicurezza, Affari Generali e Riservati (MI, PS, AGR), 1920–1945, 1921, b. 9.

cilji in še manj z metodami nove struje ter stojijo prej ko slej na stališču enotne organizacije in skupnega narodnega dela brez pridržkov, da se združijo čimprej in čimtesneje v enotno politično organizacijo, katera naj pa bo le pripravljena z vsako drugo organizacijo, ki priznava vrhovne narodne potrebe, sodelovati na podlagi določenega sporazuma, v obliki Narodnega sveta ali kakorkoli se spozna za potrebno." Naj torej vsi, ki se s tem strinjajo pripomorejo na občnem zboru do "resnične organizacije, v kateri vsi deli krepko in živo delujejo, združujoč vse sile in napore v eno edinstveno celoto, ki naj pripomore našemu narodu do veljave na zunaj in do tako potrebnega zaupanja v svojo pravico in v svojo bodočnost na znotraj."⁶ V pismu idrijskemu sodelavcu Pivku je zagotavljal, da tržaška Edinost ne bo nastopila kot politična stranka s posebnim programom in imenom, marveč kot enotna narodno-politična organizacija vseh Slovencev in Hrvatov v Italiji, ne glede na nazorske razlike. Če bi namreč nastopila kot stranka, bi to po Vilfanovem mnenju res pomenilo razkol, ločitev duhov in začetek strankarskega boja.⁷ O odnosih med društvoma-strankama tu ne bom govorila, govorila (in objavila) sem na znanstvenem posvetu o Josipu Agnelettu.⁸ Spor je bil oster, izčrpaval je obojne energije, odražal pa se je na ravni Virigil Šček proti Josipu Vilfanu, *Mali list* proti *Novermu listu* pa tudi obratno.

Enotna "Edinost" je na parlamentarnih volitvah maja 1921 pod imenom Jugoslovenska narodna stranka dosegla enako število glasov kot italijanski nacionalni bloki in pet poslanskih mest, med katerimi je le eno, Ščekovo, pripadalo krščanskim socialcem. Vilfan je bil izvoljen v goriškem in istrskem volilnem okrožju, a je istrski mandat prepustil Hrvatul Uliksu Stangerju. Za naslednje volitve aprila 1924 sta se društvi s težavo dogovorili za enoten nastop, za paritetno kandidatno "Slovanko listo" in dosegli dve poslanski mesti. Vsako društvo je dobilo svojega zastopnika v rimskem parlamentu: Vilfana in Besednjaka, dejansko pa sta oba zastopala celotno problematiko obeh narodnih manjšin v Julijski krajini. Na tej ravni je bila enotnost popolna. Tretji politični tabor med Slovenci je zastopal Jože Srebrnič iz Solkana, ki pa se v parlamentu spričo partijske discipline ni posebej angažiral. Vilfan je bil edini kandidat izvoljen dvakrat, skoraj osem let je bil poslanec v dveh zakonodajnih dobah. Ni bil izključen (defenstracija) novembra 1926 kot drugi nefašistični poslanci, ostal je v parlamentu, kakor so ostali tudi Besednjak in oba poslanca nemške manjšine Južnega Tirola, do zapadlosti mandata in hkratni ukinitvi Edinosti konec leta 1928.

Če se na kratko ustavim pri tržaški Edinosti kot organizaciji moram povedati, da od izida mojih knjig o primorskih Slovencih v razdobju od 1918 do 1928, ki sta izšli leta 1972 oziroma leta 1977, nisem zasledila novih raziskav o Edinosti; tudi njen dnevnik *Edinost*, ki bi največ povedal o društvu in kulturnem ter gospodarskem življenju narodne manjšine še ni bil analiziran. Tržaško društvo je vodil osrednji odbor v Trstu, za tržaško, goriško in istrsko provinco pa so bili leta 1924 ustanovljeni pokrajinski odbori. Njihovi predsedniki: Ivan Marija Čok za tržaško pokrajino, Karol Podgornik za goriško in Mirko Vratović za Istro, so bili hkrati podpredsedniki osrednjega odbora, ki mu je predsedoval Vilfan, njegova desna roka pa je bil Edvard Slavik. Navzdol so le v večjih krajih obstajali odbori ali podružnice, v manjših pa zaupniki ali poverjeniki. Med pomembnejšimi sodelavci so bili še Just Pertot, Boris Furlan, Josip Gabršček in Josip

⁶ Sjeverojadranski institut na Reki, Zbirka Ulikse Stanger, fasc. 2.

⁷ Inštitut za narodnostna vprašanja (dalje: INV ...), Vilfanov arhiv, fasc. 19, pismo Pivku 17. marca 1924.

⁸ Kacin Wohinz, Milica: Tržaška in goriška "Edinost". Soglasja in razhajanja. V: Josip Agneletto, slovenski kulturnik in politik v Istri in Trstu, Knjižnica Annales, 19, Zgodovinsko društvo za Primorsko – Znanstveno središče Republike Slovenije Koper, Koper 1999, str. 19–32.

Gerbec v Trstu, Fortunat Mikuletič v Ilirki Bistrici, Karel Treven v Idriji, v Gorici Bogomil Medvešček in Avgust Kozman, od mlajših pa Albert Rejec in Zorko Jelinčič.

Tržaška Edinost je bila šibkejša od goriške. V letih 1925–1926, ko je v Italiji strankarsko življenje že stopalo v ilegalo, je po nekaterih virih štela 28 podružnic (goriška 85) in 1342 članov. Za primerjavo: tedaj, 1926. leta je bilo v Julijski krajini 1356 članov na pol ilegalne Komunistične stranke Italije. Po poročilih poverjenikov, za Goriško Alberta Rejca, je bila organizacija Edinost na terenu leta 1926 "alarmantno" šibka. Januarja 1924 je videmski prefekt Piero Pisenti predlagal razpust obeh Edinosti in ponovno avgusta istega leta s pripombo, da Beograd ne bo nasprotoval, ko sam preganja slovenski in hrvaški separatizem in ima torej z Rimom enak interes: unifikacija države. Zaradi komaj sklenjene prijateljske pogodbe Italije s Kraljevino SHS vlada predloga ni izpolnila, pač pa je notranji minister Luigi Federzoni oktobra 1925 tržaškemu prefektu naročal naj zbere podatke potrebne za razpust Političnega društva Edinost.⁹ Argumentov za razpust sicer ni manjkalo, vendar so zunanjepolitični razlogi to odsvetovali in na ohranitev duštva do zapadlosti rimske pogodbe (1928) so nedvomno vplivala tudi Vilfanova prizadevanja.

Moč stranke se meri po vplivu in po njenih množičnih organizacijah. K tržaški Edinosti sta spadali krovni organizaciji Prosveta v Trstu z Lavom Čermeljem in Justom Pertotom in Zveza prosvetnih društev v Gorici z Zorkom Jelinčičem. Prva je imela od 22 do 60 društev druga od 36 do 56. Samostojno so delovali: Zveza telovadnih društev, Šolsko društvo, Glasbena matica, Udruženje srednješolcev v Italiji, akdemsko društvo Balkan v Trstu in počitniško akademsko društvo Adrija v Gorici. Posebna je bila Zveza mladinskih društev v Trstu, predhodnica tajne organizacije Borba z Jožetom Deklevo in Dorčetom Sardočem. Mladinske organizacije so tvorile mladoliberalno krilo Edinosti, ki je nasprotovalo konservativni in avtoritarni Vilfanovi politiki, vendar so bile od njega finančno odvisne. Od voditeljev v Trstu so mladi zahtevali več sistematičnega dela, podobno krščanskosocialnemu, podpise avtorjev člankov v tisku, več zborovanj in intervencij, od Vilfana pa opustitev advokature v korist političnega dela. Gibanje sta vzdrževala dva sklada: narodnoobrambni sklad in sklad za tisk. Polnilo ju je slovensko gospodarstvo, predvsem pa jugoslovanska vlada z Jugoslovansko matico v Ljubljani. K Edinosti so spadale založbe: Goriška matica, Narodna knjigarna, Narodna tiskarna, Tiskarna Edinost, ki so se z drugimi tudi poitalijančenimi imeni obdržale še do konca tridesetih leti. Na gospodarskem področju so delovali: Zadružna zveza v Trstu z Josipom Agnelettom, Kmetijsko društvo in Čebelarska zadruga v Gorici ter Kmetijska družba, Trgovska zbornica in Tržaška hranilnica in posojilnica v Trstu. Odveč je omenjati, da je goriška krščanskosocialna Edinost po odcepitvi imela podobno strukturo, vendar je bila, zlasti na Goriškem, mnogo močnejša od tržaške. Glede društev je značilna že večkrat citirana ocena tedanjega poveljnika fašistične milice na Krasu, poznejšega visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino, Emilija Graziolija, iz avgusta 1926: "Slovenska društva v Julijski krajini gredo sedaj že v tisoče in vse jim pride prav za ustanovitev. Imajo različna imena in namene, od pevsekga do godbenega, gasilskega, športnega, mladinskega, kmetijskega, esperantskega itd. Umevno je, da ta društva služijo vsem drugim ciljem, samo ne tistim za katera so bila ustanovljena."¹⁰ Grazioli je pretiralval z namenom potencirati nevarnost kot razlog za njeno preprečitev, kajti za italijansko oblast (tudi po

9 Prim. Kacin Wohinz, Milica, Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev v letih 1921 do 1928, Obzorja Maribor – Lipa Koper 1977, str. 403 in 472.

10 Arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja, it. fond, fasc. 305.

naših današnjih interpretacijah) so bila društva "iredenta"; zato jih je na zahtevo pokrajinskih fašističnih sekretarjev že naslednje poletje (1927) z zakonskimi odločbami zatrla.

Leta 1926 se je društvo odločilo za reorganizacijo ali "preorientacijo delovanja", kajti ni bilo več mogoče posvečati pozornosti celi stavbi od katere so ostali le še zidovi, kot beremo v Edinosti, pač pa vzdrževanju njenih posameznih delov, "da se odvrne popolno razzulo, da ne postanemo le kup navadne brezoblične groblje". Ti deli pa so bili predvsem mladina in inteligenca. Usposobiti se morajo za delovanje na štirih temeljih socialnega življenja: plemenskem, kulturnem, gospodarskem in moralnem.¹¹

Vilfanov in edinjaški temeljni politični cilje razberemo iz govora v Jadranskemu zboru v Ljubljani potem ko je bilo pol milijona Slovencev in Hrvatov z rapalsko pogodbo priključenih Italiji: "Za uresničitev zedinjenja /z jugoslovanskimi narodi, op. av./ je potrebno, da se naš narod, ki je ostal zunaj državnih meja ... ohrani in torej primerno razvija in da se znotraj in zunaj države v našem narodu in pri tujcih ustvarijo vsi pogoji za uresničitev našega zedinjenja ... Slika naše države v tistem obsegu, kakršnega bi po popolnem zedinjenju morala imeti, je treba da se v določenih, četudi ne z mejniki označenih mejnih črtah zariše tako, da bo vsaj duševnemu očesu vsakogar povsod in vsikdar vidna. Kako se končno faktične meje, naše nacionalne meje spravijo v sklad s to sliko, je vprašanje bodočnosti. Naša želja je in mora ostati ..., da se to doseže potom sporazuma s sosedi in posebno tudi z italijansko državo." Primorski Slovenci Italiji niso sovražni in ne zahtevajo takih metod, "ki bi nas kot italijanske državljane spravljale v navzkrižje z zakoni. Za svojo osebo bom smatral za svojo življensko nalogo prepričati zlepa sodržavljane italijanske narodnosti o potrebi, da se popravi usodepolna napaka storjena v Rapallu."¹² Uredništvu Edinosti pa je sporočal, da ostane cilj isti kot pod Avstroogrsko, le položaj je spremenjen, ker se bo treba boriti proti državi in proti narodu, ki se skladata. Vendar: nič zarotništva, trenutnih afektov, vedno v mejah zakonitosti, odgovornost je treba vedno individualizirati, da ne pade očitek na ves narod, pripraviti se je treba na dolgo delovanje.¹³ V proglasu objavljenim v Edinosti ob aneksiji pa je bilo ljudjem naročeno: "Zvesti svojemu narodu a pokorni državnim zakonom, boste, bratje in sestre, zahtevali od Italije spoštovanje, zaščito, gojitev svoje narodnosti."¹⁴

V tem smislu je bila podana izjava slovensko-hrvaških poslancev v italijanskem parlamentu poleti 1921, ki je že večkrat objavljena. Bistvo Vilfanove politike je bilo torej: ohraniti nacionalni značaj narodnih manjšin, slovenske in hrvaške, da se bosta v nedoglednem času, nekoč, po mirni poti in po sporazumu s sosedi pridružili narodom združenim v jugoslovanski državi. Ohranitev narodnega značaja pa je pomenilo predvsem ohranitev jezika, kulture in tradicij.

Italijanske demokratične vlade, v letih 1919–1922 so dopuščale obnovitev in delovanje narodnih inštitucij manjšine in do neke mere tudi obnovo lokalnih avtonomij z izrednimi deželnimi odbori, posvetovalnimi komisijami, osrednjim uradom za nove porvince. Po oceni Mussolinija zapisani v vladnem programu 1. novembra 1925 so se te vlade – Giolittijeva, Factova, Bonomijeva – zadovoljevale z zvestimi, čeprav naciji tujimi državljani na vzhodni meji, ne da bi upoštevale, da meja na Snežniku ni bila, tako kot meja na Brennerju, postavljena samo iz strateških razlogov. Podlegale so pritisku tujih politikov, ugotavlja Mussolini, "ki so ponosno nasprotujoči aneksiji k Italiji videli v razširitvi najboljšežnejših avtonomij možnost delne uresničitve svojih separatističnih

11 Edinost, 27. 6.; 1. 7.; 4. in 6. 8. 1926. Članki o mladinskem vprašanju in reorganizaciji.

12 Arhiv Republike Slovenije (dalje: ARS ...), Pisarna za zasedeno ozemlje, fasc. 1, Jadranski zbor 1921.

13 INV, Vilfanov arhiv, fasc. 18.

14 Edinost 3. 2. 1921.

teženj in zarodek njihove bodoče popolne uresničitve; to je na eni strani, združenje z Avstrijo ali Nemčijo, na drugi, z Jugoslavijo." Fašistična vlada pa je, nasprotno, aneksijo novih ozemelj naslonila na dejstvo, da so geografsko in historično sestavni del Italije, zato jih je treba popolnoma reintegrirati.¹⁵ To je seveda pomenilo popolno italijanizacijo ali eliminacijo drugorodnega elementa, ki jo je opravljal obmejni fašizem.

Vilfan in Edinost, tržaška in goriška, so ostali zvesti svojim načelom tudi pod fašistično oblastjo, po pohodu na Rim oktobra 1922. Časopis Edinost je tedaj zapisal: "Spričo tega novega položaja, ki zadobiva s tem kar se je zgodilo, zakonito obliko, je naše zadržanje jasno, ker je določeno po teh dejstvih samih ... Kakor smo lojalno priznavali izvršeno aneksijo, tako prizavamo tudi nov položaj brez pridržka. Kakor smo vedno spoštovali državo in bili pokorni zakonom, tako hočemo storiti tudi v novih razmerah."¹⁶

Vilfanovo glavno torišče delovanja je bil rimski parlament imel pa je tudi neposredne stike z vrhovnimi državniki. Nastopnemu govoru v poslanski zbornici 21. junija 1921, ki je bil tudi obtožba italijanskega okupacijskega režima in je vzbudil ostre ugovore celo predsednika vlade Giolittija, so sledili še trije pomembni nastopi v zvezi s ključnimi dogodki. Po fašističnem prevzemu vlade je 17. novembra 1922 v imenu zbornice predlagal resolucijo "da vlada spoštuje in zahteva spoštovanje zakonov". Ker predsednik vlade Mussolini v nastopnem govoru narodnih manjšin ni omenil je Vilfan ogorčeno ugotavljal, da Slovenci lahko sodijo o bodočem ravnanju z narodno manjšino samo po dejanjih lokalnega fašizma, dejanjih, ki ne koristijo Italiji in približ: o miru ne moremo govoriti, če nam pripravljate nacionalno smrt imejte vsaj pogum, da to priznate. Medklici Mussolinija: "enake pravice, enake dolžnosti" ali "Na Snežniku smo in bomo ostali" so spremljali burni aplavzi.

Dne 15. julija 1923 je Vilfan v parlamentu obravnaval reformo volilnega sistema – legge Acerbo –, ki je zagotavljala dvotretinjsko večino fašistični stranki. Zahteval je garancijo za zastopstvo drugorodnega prebivalstva. "Io faccio appello alla Camera, poiche' si tratta di una questione che involge alti interessi di vera civiltà, di vera umanità... Abbia la Camera il coraggio di prendere l' iniziativa di una tale questione! Voi avete una minoranza che non e' protetta da nessun trattato di pace, una minoranza che non e' tutelata ... Siate generosi, e concedete a questa minoranza la possibilita' di vivere in armonia con voi... Noi abbiamo il desiderio e tutto l'interesse di trovarci bene in Italia, noi slavi della Venezia Giulia con i nostri compaesani di lingua italiana, come i tedeschi dell' Alto Adige coi proprii compaesani italiani del Trentino."¹⁷ Predstavništvo manjšin je bilo končno doseženo tako, da sta slovanska in nemška manjšina predložili skupno kandidatno listo – slovanska lipa se je združila z nemško planiko – in dosegli vsaka po dva mandata.

Podobno resolucijo o zaščiti drugorodnih manjšin je Vilfan vložil 13. julija 1924 sklicujoč se na deklaracije Mednarodne unije društev za Ligo narodov sprejete v Pragi 6. junija 1922 in Interparlamentarne unije sprejete v Kopenhagnu 17. avgusta 1923. Te deklaracije priporočajo (v skladu s 4. členom resolucije tretjega zasedanja Lige narodov 21. septembra 1922) tistim državam, ki jih glede manjšin ne obvezujejo sklepi Lige, da

15 Vladni program je objavljen v prevodu v M. Kacin Wohinz – J. Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000*, Nova revija, Ljubljana 2000, dok. 5, str. 185–190; v originalu v *Quaderni VIII, Centro di ricerche storiche, Rovinj 1984–1985*, str. 105–108.

16 Edinost, 29. 10. 1922.

17 Josip Vilfan v parlamentu, *Discorsi parlamentari dell' on. Josip Vilfan*, (uvod E. Pelikan, ur. I. Jevnikar), Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček, Trst – Trieste 1997, str. 219.

ravnajo z njimi pravično in tolerantno, enako kot ravnajo z manjšinami države obvezane z mednarodnimi pogodbami, med njimi Jugoslavija.

Zadnji daljši Vilfanov govor v parlamentu je zadeval splošno italijansko politiko, ko je bil na dnevnem redu zakon o prenosu zakonodajne oblasti s parlamenta na vlado, kar je bil eden od ključnih korakov v spreminjanju fašistične vladavine v totalitarni režim. 20. junija 1925 je okrnjeni zbornici, kjer so po izstopu "aventinske opozicije" ostali le fašistični poslanci, predložil resolucijo (ordine del giorno): Naj zbornica spričo nastalega položaja, preloži diskusijo o tem odločilnem zakonu na čas, ko bo navzoča opozicija. Odličen je bil ta njegov "opozicijski" govor, tokrat se fašističnim poslancem ni zdelo vredno niti protestirati. Kot sam pravi je tudi sicer izrabil enoletno abnormalno stanje v zbornici, da je podtaknil več vprašanj, računajoč, da spričo splošnega razburjenja ne bodo vzbudila pozornosti in jo res niso. Resolucija pa seveda ni bila sprejeta, noben predlog slovenskih poslancev ni bil nikoli sprejet, priča pa o pogumnem prizadevanju za ohranjanje demokracije v Italiji, čeprav se protifašistični "aventinski opoziciji" niso pridružili.

Vilfan je nasprotoval zavzništvom z italijanskimi strankami, ne samo zato, ker se nobena ni zavzemala za zatirano manjšino, pač pa zaradi zaveze o lojalnosti, v kateri je videl edini inštrument za reševanje tistega kar bi se rešiti dalo. Lojalnost ni pomenila filofašizma. "Obstanek in bodoči razvoj fašizma je čista rodbinska zadeva", tuja slovenski stvari, se je zagovarjal pred domačimi kritiki v članku *Moja hoja na Aventin*. Naloga zaupnikov narodnih manjšin "zahteva drugačno taktiko negoli naloga opozicionalnih strank kot takšnih".¹⁸ In še: leva bomo brcnili šele, ko bo mrtev, dotlej pa ga ne gre vznemirjati.¹⁹ Ne glede na to, da je bila fašistična vlada neprimerno nevarnejša manjšini kot prejšnje demokratične vlade, se je Vilfanu zdel ideološki ali strankarski moment za manjšino nepomemben. Narodna manjšina naj se sooča neposredno z italijanskim narodom prek njegovih zastopnikov in ne prek strank, je bil njegov moto. To dejstvo: lojalnost fašističnemu režimu je povojna jugoslovanska politika očitala primorskim narodnjakom, ker jim pač ni mogla očitati nacionalizma, malomeščanstva in hegemonizma. Edvard Kardelj je v delu *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* ugotavljal, da je bila politika primorskih Slovencev nevtralna, vmes med reakcionarnimi in naprednimi silami, in kot taka je bila, po negovi oceni "posredna podpora fašizmu", zato je "ostala na pesku" in se je morala "končati s krahom".²⁰ Ne vem če je vedel, da so Vilfanovim in Besednjakovim govorom v parlamentu navdušeno ploskali "napredni" poslanci: socialisti, komunisti, republikanci, medtem ko jih je desnica ali "reakcija" nesramno prekinjala.

Glede taktike je Vilfan izbiral sredstva primerna trenutnemu položaju, kar ni pomenilo oportunitizma, kot ga je zagovarjala *Edinost*, pač pa stvar politične razsodnosti.²¹ Po prvem atentatu na Mussolinija 4. novembra 1925, ki je povzročil razpust unitarne stranke in prostozidarskih lož, v Trstu pa razdejanja prostorov *Edinosti*, je Vilfan brzojavno čestital Mussoliniju za srečen izid in v imenu slovanskega prebivalstva obžaloval, "da so morali skaliti naša čustva vandalski čini proti čisto neudeleženi redakciji in tiskarni 'Edinost'".²² Karlu Podogorniku v Gorico je leta 1926 zapisal, da se je spet pokazala potreba po "neizogibnem eksperimentiranju, kajti ne more in ne sme nobeden

18 INV, Vilfanov arhiv, fasc. 16.

19 ARS, Zapuščina Jože Vilfana, očetovo pismo sinu Joži.

20 Sperans, *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, Ljubljana 1937, str. 215.

21 *Edinost*, 8. 7. 1923, Politika in politiki.

22 *Edinost*, 8. 11. 1925; M. Kacin Wohinz, *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev*, cit., str. 433.

od nas postavljati nepreklicnih in nepremeljivih direktiv našemu delovanju in ... moramo torej biti pripravljeni jih po potrebi tudi revidirati. Prisiljeni smo tipati in če nismo stopili na trdna tla, umikati se in spet v drugi smeri stopati naprej."²³

Lojalnost in obzir do italijanskega naroda in njegovih poslancev se je kazala v Vilfanovi dostojanstveni drži in elegantno prefinjeni taktiki, nasprotnike je zavračal inteligentno in strogo argumentirano, brez žalitev in nizkih udarcev, kakršnih je bil sam deležen. Samo nekaj primerov: ne bom rekel "opressione", da vas ne bom užalil, pač pa "dominio politico"; slišali ste marsikaj toda od mene "sovrastva niste mogli slišati – ma odio non avete potuto sentire –" tega je prinesel onorevole Giunta. "Non siamo irrednetisti ... ma irredenti." Tudi očitek o nacionalizmu je zavračal primerjajoč slovanski narodni čut z italijanskim "imperialističnim nacionalizmom". Ni se branil uporabljati njihovega izraza "allogeni" namesto "slavi" ali "sloveni e croati", da ne bi povzročal preveč alergije. V zahtevah po nacionalnih pravicah se je skliceval na "vest civiliziranega sveta" in apeliral na razsodnost velikih mož ter odprtost italijanske družbe pa tudi na nacionalne interese italijanske države. Glede odnosa narodne manjšine do države je ponavljal načelo, da se manjšina zaveda dolžnosti, ki izhajajo iz njene pripadnosti italijanski državi in torej sprejema vse obveze, tudi vojaške, brez privilegijev, v zameno za nacionalno ohranitev, ker se zaveda tudi pripadnosti jugoslovanskim narodom. Samo dobro se hoče počutiti v italijanski državi, ne slabše in ne bolje kot drugi državljani. Za utrditev meddržavne pogodbe o prijateljstvu, sklenjene januarja 1924, je potrebno "zadovoljstvo soplemenjakov sosednje države, priključenih Italiji," Jugoslavija pa naj izposluje precizne in garantirane pogoje, kakršni veljajo za druge nacionalne manjšine. Mussoliniju je predlagal "minimalno zaupanje in svobodo", medtem ko bi Italija rešila problem "s preciznimi zakonskimi določbami, slonečimi na pravilni srednji črti med koncesijami večine in odpovedmi manjšine ... v vrhovnem splošnem interesu." Če Jugoslavija razglašča pravice italijanske manjšine v njenih mejah kot interes obeh držav, potem bo tudi zadovoljstvo jugoslovanske manjšine v korist Italije, tako zaradi njegove obmeje naselitve, kakor za ugled civiliziranega italijanskega naroda.²⁴

Ta politika je bila torej politika tržaške Edinosti, pa tudi Goriške, na tej politiki je temeljila lojalnost do italijanske države. "Ne upiramo se državni asimilaciji", beremo v Edinosti maja 1926, to bi bil iredentizem, pač pa odklanjamo narodno asimilacijo. "Če bi bili iredentisti, ne bi iskali možnosti življenja v skladu z novim položajem, pač pa bi špekulirali z nezadovoljstvom množic. Čimslabše bi šlo, temboljše za iredentizem."²⁵

Štirikrat, ob odločilnih prelomnih trenutkih je bil Wilfan osebno pri Mussoliniju. Iz njegove korespondence zvemo, da ga je Mussolini sprejemal spoštljivo, zelo vljudno in da ga je z zanimanjem poslušal. Prvič 25. novembra 1922, ko je fašizem prevzel oblast. Razložil mu je vprašanje deželne avtonomije, kakor ga razumejo Slovenci in utemeljeval je zahteve trinajstih spomenic, izročene nekaj dni kasneje, ki so vsebovale kompleksno problematiko, s kakršno se je tedaj ukvarjalo društvo. (Splošni postulati, opcije za italijansko državljanstvo, uporaba slovanskega /sl. in hr. = slavi/ jezika v upravnih zadevah in posebej v sodnih, prevajanje zakonov, šolski postulati, vojaška obveznost, društvena svoboda, toponomastika, zaščita moralno-etničnih interesov, vzpostavitev reda, ekonomski postulati, upravne zadeve.)

23 INV, Vilfanov arhiv, fasc. 9, pismo Podgorniku 29. 7. 1926.

24 Prav tam, fasc. 21 in 17.

25 Edinost, 18. 5. 1926.

Drugič, 7. marca 1924, po sklenitvi prijateljske pogodbe med Italijo in Jugoslavijo je Mussolini sprejel Vilfana in Besednjaka, ki sta mu izrazila čast in zadovoljstvo ter obljubila neopozicionalnost pri volitvah. Tretjič je Vilfana sprejel Mussolini v začetku decembra 1926, ko je že bil uveden enostrankarski sistem po izgonu nefašističnih poslancev (Vilfan je bil aretiran in hitro izpuščen na Mussolinijevo zahevo, prek drugih mu je sugeriral naj o tej intervenciji sporoči v Jugoslavijo). Razložil mu je znamenito spomenico s predlogom o spremembi asimilacijske politike v politiko ohranitve manjšine v korist vrhovnih italijanskih interesov, ki so, poleg nacionalne enotnosti, varnost meja na vzhodu in penetracija na Balkan.²⁶ Četrtič in zadnjič je bil sprejet pri Mussoliniju 25. septembra 1928, po ukinitvi društva Edinost in preden je emigriral.

Zadnjo spomenico sta Wilfan in Besednjak izročila vladi decembra 1927 in skupno z nemškima poslancema zaprosila za sprejem, toda sprejel ju je, po Mussolinijevem naročilu, državni podsekretar Francesco Giunta 31. januarja 1928. Spomenica začenja z Mussolinijevimi besedami italijanskim kmetom: "Io premio i cittadini che mi diocono la verita', anche e soprattutto quando e' ingrata." Vsebuje pa poglavja: vprašanje šol, vprašanje vere, uradi in javno življenje, osebna imena in priimki, splošna zaostritev razmer in enainvajset zahtev slovenske manjšine. Ko je Giunta poročal Mussoliniju o razgovoru je le-ta določil 10. februar 1928, da se sestanejo "tutte le autorita' che possano apportare elementi di giudizio per la soluzione della questione."²⁷ Kako so avtoritete problem rešile, vemo. Gibanje je treba soditi po njegovem elanu in ne po učinkih ali neučinkih, mi je v svoji kritiki zabičal dr. Kermavner. Elana slovenskim poslancem, in ne samo njim, res ni manjkalo. Z njim so izpričali navzočnost in razvitost narodne manjšine v mejah Italije, njeno duhovno moč in sposobnost za konstruktivno sodelovanje pri upravljanju in razvijanju italijanske države.

Konec trzžaškega političnega društva Edinost nosi datum 19. september 1928. Tedaj je tržaški prefekt Bruno Fornaciari izdal dekret št. 8998–28 z naslednjo vsebino: "Upoštevaajoč, da Politično društvo Edinost ... predstavlja danes, ustrezno s protiitalijansko usmeritvijo, ki je vedno karakterizirala njegovo delovanje ... osrednji vodilni organ neznosne odporiške akcije drugorodnega prebivalstva ... proti pomiritvi. proti Italiji in proti režimu, pod zastavo zaščite jezika in slovenske individualnosti ter opravlja separatistično akcijo med drugorodci ... Upoštevaajoč, da dejavnost navedenega društva predstavlja permanentno nevarnost za javni red" odreja njegov razpust s prepovedjo obnovitve. Prepovedana je bila še uporaba vseh društvenih simbolov, oznak in zastav ter določena zaplemba premoženja. Vilfan je v pritožbi 28. septembra protestiral, ker se dekret sklicuje na "zaščito javne varnosti", dasi je bilo društvo že nekaj let mrtvo in bi ga lahko samo še formalno razpustili. Društvo ni nikoli gojilo protiitalijanske dejavnosti, je zapisal, on sam "nikoli ne bi pristal na vodenje in pokrivanje take dejavnosti s svojim imenom". Branilo je pošteno in odkrito jezik in druge nacionalne značilnosti, vedno v podrejenem ploščaju, ki se je nenehno slabšal. "Vedno kot obramba in nikoli kot žalitev." Prosil je notranje ministrstvo naj preveri podatke, naj mu da možnost, da jih podrobneje osvetli, spričo "blodnih in splošnih ugotovitev bolestrnega dekreta," in naj ga prekliche. Nato je Mussolini 25. septembra še zadnjič sprejel Vilfana. Polurni razgovor je bil po Vilfanovem sporočilu "nadvse interesanten in dokaj živahen",²⁸ Mussolini pa je v opombi k nekem dokumentu zapisal,

26 M. Kacin – J. Pirjevec, Zgodovina Slovencev v Italiji, cit., dok. 6, str. 191 in sl.

27 ACS, Presidenza del Consiglio dei Ministri, 1928–1930, 1/1–13. Spomenica je objavljena v originalnem italijanskem jeziku v cit. Quaderni VIII, str. 112–116.

28 INV, Vilfanov arhiv, fasc. 2, pismo Ubaldiju 29. 9. 1928.

da ga je samo molče poslušal. 15. decembra je notranje ministrstvo zavrnilo rekurz, ker da je bil prepozno vložen.²⁹ Tedaj Vilfana ni bilo več v Trstu, za vselej je bil zapustil Italijo.³⁰

²⁹ ACS, MI, PS AGR, 1920–1945, G 1, b. 139.

³⁰ Podroben opis dobe in slovenskega narodnega gibanja je v delih: M. Kacin Wohinz, *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo, 1918–1921*, Obzorja Maribor / Založništvo tržaškega tiska, Maribor 1972 ter cit. Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev.